

De orgelsonates van Felix Mendelssohn Bartholdy (2)

In mei en juni 2008 nam Jos van der Kooy de zes orgelsonates van Mendelssohn op in de Grote of Sint-Bavokerk te Haarlem. Deze cd zal in de loop van deze maand op het label Challenge Classics verschijnen. Ter gelegenheid van deze opnamen verdiepte Van der Kooy zich in de achtergronden bij het ontstaan van deze sonates, speciaal in Mendelssohns gebruik van koralen. Ook ziet hij verbanden met de gezondheids crisis van zijn zoon Felix en het gedachtegoed van de theoloog Schleiermacher. Dit artikel is een sterk uitgebreide versie van de tekst van het cd-boekje.

Felix Mendelssohn Bartholdy, geschilderd door Eduard Magnus.

JOS VAN DER KOOY

Sonata I en Sonata VI in het licht van Luther, Schleiermacher, Marx en Mendelssohns overgang van Jodendom naar christendom

Sonata I is de meest vernieuwende van Opus 65. Het eerste deel werd genoteerd op vijf balken, dat was niet eerder voorgekomen. Vanaf het begin is de muziek uiterst emotioneel. Door de keuze van het koraal 'Was mein Gott will gescheh' allzeit' ontstaan associaties met de *Matthäus-Passion*, die door de beklemmende atmosfeer van het *Andante. Recit.* nog versterkt worden. R. Larry Todd brengt dit aspect van de eerste sonate in zijn biografie ter sprake.¹ Er is een frappante overeenkomst met Recitativ 25 uit Bachs *Matthäus-Passion* (nummering volgens het klavieruittreksel van Peters). Zowel het orgelpunt en de tonen as-e-f zijn daarmee sterk verwant. 'Was mein Gott will' staat in Bachs passiemuziek in de buurt van dit recitatief, dat is nummer 31. Mendelssohn lijkt het bezig zijn met Bachs passiemuziek in deze sonate vorm te geven, een sonate voor het instrument dat Bach bij voorkeur bespeelde.

Er is echter nog iets bijzonders aan de hand. De Nederlandse organiste Jet Dubbeldam publiceerde in *Het Orgel* van december 1982 een artikel over de eerste sonate, waarin zij het vermoeden uitsprekt dat een ingrijpende gebeurtenis in het leven van Mendelssohn invloed had op de keuze van het koraal.² In de Novello-uitgave staat de vermelding "Frankfort 28 dec. 1844". De volgende delen zijn vroeger en later gedateerd. Deel twee 19 december 1844, deel drie "Frühjahr 1845", deel vier 18 augustus 1844.³ In brieven aan Ferdinand David van 17 en 26 december 1844 maakt de componist melding van de ernstige ziekte

van zijn jongste zoon, Felix. De jongen verkeerde in levensgevaar. Op 26 december schreef Mendelssohn: "Wir leben hier immer noch in schweren Sorgen um unser jüngstes Kind, dem es freilich, Gott sei Dank, nicht schlimmer geht, aber besser auch nicht seit 8 Tagen. Es ist eben ein Stillstand, und wir hoffen zu Gott, dass die Kräfte doch die Oberhand behalten mögen, und das arme leidende Kind zur Genesung und zur Freude am Leben wieder hingeführt werde."⁴

(Wij leven in ernstige zorg om ons jongste kind. Met hem gaat het, God zij dank, sinds acht dagen niet slechter, maar ook niet beter. Er is sprake van een stabiele situatie en wij vestigen onze hoop op God. Moge Hij geven dat zijn krachten terugkeren en dat het arme kind, dat zoveel heeft moeten lijden, geneest en zijn plezier in het leven terugkrijgt.) Opvallend is dat de meest dramatische delen van na de gezondheids crisis van zoon Felix dateren, het eerste deel 28 december 1844, twee dagen na de zojuist geciteerde brief, het derde deel lente 1845. In dit verband verwijs ik alvast naar mijn opmerkingen hierna over Mendelssohns mogelijke oriëntatie op de inzichten van de Duitse theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834). Die ondersteunen de visie van Jet Dubbeldam. De keuze van 'Was mein Gott will gescheh' allzeit' zou je kunnen beschouwen als uiting van het besef van menselijke afhankelijkheid van God, een gegeven dat in de theologie van Schleiermacher een grote rol speelt. Het *Adagio* kan dan worden gezien als berusting in het drama van het eerste deel. Dat drama wordt in het *Andante. Recit.* weer opgenomen. Het laatste deel symboliseert dan vreugde en dankbaarheid over de keerten goede. "Per aspera ad astra", "Aus Dunkel zum Licht", "Door de duisternis naar het licht" is een bekend gegeven in

muziek uit de negentiende eeuw. De visies van Dubbeldam en Todd lijken elkaar aan te vullen.

Mendelssohns bezig zijn met de *Matthäus-Passion* is een van de belangrijkste zaken in zijn professionele leven, de ziekte van zijn zoon greep diep in zijn persoonlijk leven. Hij voelde zich in het laatste geval diep afhankelijk van God. In de theologie van Schleiermacher, die Mendelssohn waarschijnlijk aanhing, is Christus het ultieme voorbeeld van die afhankelijkheid. De verhalen rond Zijn lijden en sterven verwoorden in die visie op de meest indringende wijze Christus' besef van de afhankelijkheid van God. Zie verder de bespreking van de zesde sonate.

Sonata VI geeft aanleiding tot verschillende interpretaties. In de melodie van het meditatieve laatste deel zien velen een verwantschap met de melodie die Edward Milne (1731-1804) componeerde bij de tekst van het passielied 'When I survey the wondrous Cross' van Isaac Watts. De melodie was overigens een bewerking van een reeds bestaande. Mendelssohn kan tekst en muziek tijdens zijn reizen naar Engeland gehoord hebben, al werd deze tekst vaak op andere melodieën gezongen. Er ontstaat dan een verbinding tussen Christus' Onze Vader-gebed – 'Vater unser im Himmelreich' is een lied van Luther bij het Onze Vader – en de kruisdood van Christus. Sommigen zien ook nog verwantschap tussen de pedaaltonen in de eerste variatie en de pedaalpartij van Bachs koraalvoorspel 'Durch Adams Fall ist ganz verderbt' BWV 637. In dat geval zou het Onze Vader in verband gebracht worden met Christus' kruisdood en de reden daartoe, de zondeval van Adam en Eva. Tekst en melodie van 'Vater unser im Himmelreich' zijn van Luther. Kern van diens theologie is de *theologia crucis* die stelt dat God zich openbaart in het tegendeel van Zijn heerlijkheid, in het bijzonder in Christus' lijden en kruisdood.⁵ Mendelssohn zou in dat geval zijn cyclus besluiten met een verwijzing naar het

Felix Mendelssohn Bartholdy, aquarel door James Warren Childe, 1829.

lutherse geloof waartoe zijn ouders zich bekeerden. Of hij deze orthodoxe visie aanhing is niet bekend. Wel is bekend dat in het Berlijn van Mendelssohns dagen de theologie van Friedrich D.E. Schleiermacher (1768-

1834) grote invloed had, met name in kringen van intellectuele gelovigen, een sociale laag waartoe de familie Mendelssohn behoorde. Deze theologie is beslist niet orthodox in lutherse zin. De kritiek erop is dat de Bijbel –

en in het verlengde van de Bijbel ook Luther – anders spreekt over zonde en verlossing dan Schleiermacher.⁶ Ik vermoed dat Mendelssohn eerder onder invloed stond van het gedachtegoed van Schleiermacher dan dat van Luther. De stap van de familie Mendelssohn van Jodendom naar christendom in de geest van Schleiermacher is minder groot dan de overstap van Jodendom naar christendom volgens de lutherse orthodoxie. Het gedachtegoed van Schleiermacher zou ook de toon van persoonlijke vroomheid kunnen verklaren die spreekt uit de Sonates I, II en VI en uit het *Andante religioso* uit *Sonate IV*. Schleiermacher hecht namelijk aan die persoonlijke vroomheid. Hij heeft een sterk besef van de menselijke afhankelijkheid van God. Christus deelt dat afhankelijkheidsgevoel aan de mensen mee. Door Zijn Geest stelt hij de mensen in staat zich blijvend op God te richten. Deze wel als “*Neupietismus*” aangeduide instelling van Schleiermacher is volgens Walter Blankenburg Mendelssohns belangrijkste drijfveer om Bachs *Matthäus-Passion* in 1829 uit te voeren. Andere drijfveren kunnen de voor de Romantiek typerende interesse in het culturele erfgoed van de eigen natie zijn en de tendens om slechts kunstwerken met een geestelijke of ideële inhoud als ware kunst te zien.⁷ Deze laatste twee redenen vormen ook een goede verklaring voor het veelvuldig citeren van Duitse koraalmelodieën in Mendelssohns werken. Ik wil er dan ook voor pleiten het laatste deel van *Sonate VI* te zien als een *neupietistische* meditatie en Amen bij het *Vater unser*. Ik geef een citaat van Nachum T. Gidal dat mijn vermoeden bevestigt:

“*Felix Mendelssohn Bartholdy, wiens vader hem als jongetje liet dopen, werd een diep religieus persoon. Hij aanvaardde joodse en christelijke elementen in het geloof, maar geen christelijke rituelen. Hij was aanhanger van een gezuiverd christendom in de zin van Schleiermacher en identificeerde zich sterker dan zijn vader met het geloof van zijn grootvader Moses. Een van zijn*

oratoria gaat over Paulus (die van een Joodse Saulus in een christelijke Paulus veranderde, JvdK) en zijn grootste oratorium gaat over Elias (de Joodse profeet bij uitstek, JvdK).”⁸

Portret door Eduard Magnus.

De Duitse organist Gerd Zacher komt met een andere theorie over *Sonata VI*.⁹ Hij toont aan dat de zes delen de zes strofen van het lied op de voet volgen. De vierde variatie is dan het vers over de bede “Geef onze heden ons dagelijks brood”. De plotselinge forteteklank en de snelle passages met schrijnende samenklanken laten deze bede klinken als een eis die met gebalde vuist wordt gesteld. Na een abrupte onderbreking sluit de vierde variatie af met de regel “Vergeef ons onze schulden”. Daarmee verbindt Mendelssohn, aldus Zacher, honger met menselijke schuld. De *Fuga* onderstreept dan de ernst van het gesignaleerde probleem. De *Finale* ziet Zacher als vertroostende herdersmuziek en daardoor als een mogelijke verwijzing naar Psalm 23: “De HEERE is mijn herder, mij zal niets ontbreken” (Statenvertaling 1637).¹⁰

Drie jaar na het verschijnen van de sonates zou Karl Marx zijn *Communistisch Manifest* publiceren, de sociale onrust hing – volgens Zacher – al in de lucht. Deze interpretatie is niet

minder speculatief dan die over de *theologia crucis* van Luther en daarom minstens zo aantrekkelijk. De filosoof Moses Mendelssohn (1729-1786, grootvader van de componist), streed als voortrekker van de Joodse Verlichting, de *Haskala*, voor de emancipatie en integratie van Joden. Dat muziek van zijn kleinzoon onderwerp van deze uiteenlopende speculaties kon worden, wijst op een slagen van zijn streven ...

Ten tijde van de afronding van dit artikel vond Jet Dubbeldam nog een bron waarop Zacher zich mogelijk baseert. Het beeld bestaat dat Mendelssohn zich in zijn latere levensjaren niet met zaken op het gebied van politiek heeft beziggehouden. Uit een brief aan Eduard Bendemann van 27 februari 1841 blijkt het tegendeel. “*Ach Eduard, was wollen wir Politik streiten, wenn wir wieder zusammenkommen! – Hübner frisst mich jetzt mit Haut und Haar auf, wenn ich mich in meiner natürlichen Gestalt zeige; ich war sonst ganz zahm, gegen was ich jetzt in meine Gedanken bin. – und doch muss man bezweifeln dass Ruge Recht hat und der liebe Gott Unrecht [...]*”¹¹ (Ach Eduard, wat zullen we over politiek discussiëren als we elkaar weer ontmoeten! – Hübner vreet me met huid en haar op, als ik het achterste van mijn tong laat zien; ik was ooit behoorlijk tam, in vergelijking met wat ik nu in gedachten ben – en toch moet je betwijfelen of Ruge gelijk heeft en de lieve God ongelijk.)

Arnold Ruge (1802-1880) was schrijver en politiek activist. Hij werkte enige tijd samen met Karl Marx. In 1848 nam hij plaats in het Frankfurter parlement, als vertegenwoordiger van de uiterst linker vleugel.¹² Robert Schumann (1810-1856) schreef in zijn *Erinnerungen an Felix Mendelssohn Bartholdy*: “*Er wußte alles, was in der Welt vorging; man konnte ihm nichts neues berichten.*”¹³

(Hij was van alles wat er in de wereld gebeurde op de hoogte. Je kon hem niets nieuws vertellen.)

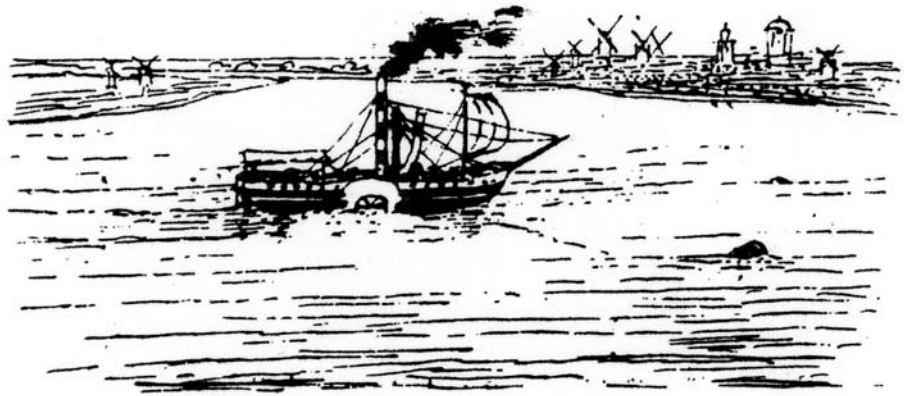
Bij het op waarde schatten van deze

citaten moet je beseffen dat het boek van Rothe, waaruit geciteerd wordt, verscheen in de DDR, de Deutsche Demokratische Republik. Men overgoot de Duitse cultuur graag met een Marxistisch-Leninistische saus. Sommige schrijvers zagen zelfs in Luther en Bach belijdende leden van de linkse kerk! Wel is voor mij duidelijk dat je Mendelssohn onmogelijk als een Biedermeier rijkeluihzoon kunt afschilderen, zoals vaak is gedaan.

BEKERING

Over de bekering van Mendelssohn naar het christendom is nog een en ander op te merken. In de landen die onder het regime van Napoleon stonden, werden discriminerende wetten tegen minderheidsgroepen aanzienlijk milder dan ze geweest waren. In Duitsland werden, anders dan in Nederland, de touwtjes na het vertrek van de Fransen opnieuw strak aange-trokken. Vanwege het verkrijgen van burgerrechten was overgang tot het christendom daarom een goede zaak. De kinderen Mendelssohn ontvingen in 1816 de protestantse doop, hun ouders Abraham en Lea gingen pas in oktober 1822 in het geheim tot het christendom over. Een paar maanden daarna ontving Abraham officiële toestemming om de naam Bartholdy te gaan voeren. In 1823 tekent Felix voor het eerst brieven met de naam Felix Mendelssohn Bartholdy. De situatie in Duitsland was duidelijk anders dan in Nederland. Je zou kunnen stellen dat Nederlandse Joden die tot het christendom overgingen dat meer uit innerlijke overtuiging deden dan Duitse Joden, omdat de maatschappelijke redenen in ons land minder zwaar wogen dan in Duitsland. Bekende gevallen van geloofs-overgang in het Nederland van de negentiende eeuw zijn Isaïc da Costa (1798-1860) en Abraham Capadose (1795-1874). Zij kwamen terecht in de orthodox-christelijke kring van het Réveil, waarin ook Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) actief was.¹⁴ Mogelijk hebben Nederlandse schrijvers over Mendelssohn hun visie op diens geloofsovergang onbe-

Mendelssohns aankomst in Rotterdam; tekening uit Mendelssohns dagboek van 25 augustus 1837.

wust laten beïnvloeden door deze geschiedenis die, zeker enige decenia geleden, tot de canon van onze protestants-christelijke vaderlandse geschiedenis behoorde. Daardoor is de invloed van de theologie van Schleiermacher mogelijk onderbelicht gebleven.

MENDELSSOHN EN NEDERLAND

Francis Allan, de gewetensvolle auteur van *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem* (1883), vermeldt dat Mendelssohn het orgel in de Grote of Sint-Bavokerk heeft bespeeld. Mogelijk bezocht Mendelssohn Haarlem op een van zijn tien reizen naar Engeland. Verdere details zijn niet bekend.¹⁵ Johannes Gijsbertus Bastiaans, die van 1858 tot 1875 stadsorganist van Haarlem was, had in de jaren 1837-'38 in Leipzig bij Mendelssohn gestudeerd. Hij heeft de orgelwerken van zijn leraar vaak in de Bavo uitgevoerd. Mendelssohn werd in 1844 gekozen als geassocieerd lid van het Nederlandse "Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten", thans de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Mendelssohn is meerdere malen in Nederland geweest. Rotterdam met omgeving was een uitvalsbasis voor bootreizen naar Engeland. In zijn dagboek tekende hij op 25 augustus 1837 een schets van Rotterdam.¹⁶

VERDER LEZEN

Bij het schrijven van dit artikel maakte ik gebruik van een groot aantal publicaties die in de noten worden vermeld. Het onder noot 3 in aflevering 1 genoemde werk van Russell Stinson, *The reception of Bach's organ works from Mendelssohn to Brahms*, is nog weinig bekend, maar zeer de moeite waard. Ook beveel ik van harte de Breitkopf & Härtel-uitgave van 2005 aan: *Orgelwerke I - Kompositionen mit Opuszahlen* uit *Leipziger Ausgabe der Werke von Felix Mendelssohn Bartholdy*, herausgegeben von Christian Martin Schmidt. Een prachtige biografie is die van R. Larry Todd: *Mendelssohn: A Life in Music*, Oxford University Press, New York 2003. Ik raadpleegde dit werk in de Duitse vertaling: *Felix Mendelssohn Bartholdy - sein Leben - seine Musik*, uitgegeven door Carus-Verlag Stuttgart. Als door mijn opmerkingen over het Réveil uw nieuwsgierigheid naar deze stroming is gewekt, kan ik u van harte aanraden: Roel Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult Gij blijven' - Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876). Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2001.

WOORD VAN DANK

Graag wil ik een aantal personen hartelijk danken voor hun hulp bij het schrijven van dit artikel. Het artikel van Jet Dubbeldam in *Het Orgel* uit 1982 was altijd in mijn geheugen

gebleven. Destijds vermoedde ik al dat er een verbinding met het gedachtegoed van Schleiermacher kon zijn. Jet Dubbeldam zond mij een afschrift van haar artikel. We hadden er enige inspirerende gesprekken over. Zij stelde mij haar bronnen met betrekking tot *Sonata I* ter beschikking en vond bovendien de bron waarop Zacher zich mogelijk baseert bij zijn interpretatie van *Sonate VI!* Al lang vermoedde ik dat het Nederlandse beeld van Mendelssohn vertekend werd door de bekeringsgeschiedenissen van Da Costa en Capadose. Voordat ik dit op schrift stelde, legde ik het voor aan prof. dr. O.J. de Jong. We hadden het ook over de mogelijke beïnvloeding van Mendelssohn door Schleiermacher. Prof. De Jong wees mij op het in noot 8 vermelde boek van Gidal, dat mijn vermoeden bevestigde. Mijn oud-leerling Harmen Trimp, historicus en organist, was zo vriendelijk het artikel kritisch door te lezen. Gerco Schaap verzorgde de eindredactie. Omissies en fouten zijn voor rekening van de auteur.

NOTEN

- 1 R Larry Todd, *Felix Mendelssohn Bartholdy, sein Leben Seine Musik*. Carus-Verlag, Stuttgart 2008, p. 536/537.
- 2 Jet Dubbeldam, 'Nogmaals Mendelssohns eerste Sonate', *Het Orgel*, 78/12 (december 1982), p. 406-408. Reactie op Cor Ardesch en Frans Schalkwijk, 'SECHS SONATEN für die Orgel componirt von FELIX MENDELSSOHN BARTHOLDY', *Het Orgel*, 78/7-8, p. 227-250.
- 3 Mendelssohn Bartholdy, *Orgelwerke* Band I, herausgegeben von Christian Martin Schmidt. Breitkopf Urtext, Edition Breitkopf 8641, Wiesbaden 2005, p. 118.
- 4 Hans Joachim Rothe (Herausgeber) en Reinhard Szeskus (Herausgeber), *Felix Mendelssohn Bartholdy / Briefe aus Leipziger Archive*. VEB Deutscher Verlag für Musik, Leipzig 1972. De geciteerde brief van 17 december 1844 staat op p. 200 e.v., die van 26 december 1844 op p. 202 e.v. In een brief van 2 september 1844 is al sprake van gezondheidsproblemen bij de jongste zoon, zie p. 197.
- 5 Prof. dr. Albert Clement, toelichting bij cd *The best of Mendelssohn* (Margreeth Chr. de Jong, orgel). Den Hertog, Houten, 2008, DH 8208012. Zie ook zijn artikel 'Dr. Felix Mendelssohn Bartholdy (1809-1847) - Pleitbezorger van de orgelcultuur, het Lutherse koraal, de Vrije Kunsten en de muziek van Bach'. *Kerk & Muziek*, 58/1 (januari/februari 2009), p. 4-8.
- 6 Dr. Otto J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, tiende, geheel nieuwe druk naar het gelijknamige boek van dr. H. Berkhoff. Callenbach, Nijkerk 1980, p. 304/305.
- 7 Walter Blankenburg, 'Die Berliner Wiederaufführung der Matthäus-Passion in Blankenburg', in Walter Blankenburg, *Kirche und Musik, Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der gottesdienstlichen Musik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1979, p. 219 e.v.
- 8 Geciteerd naar Nachum T. Gidal, *Die Juden in Deutschland*, Bertelsmann, Gütersloh 1988. Nederlandstalige uitgave: *De joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar Republik*, Könemann Verlag, Keulen 1988. Het citaat staat op p. 219 van de Nederlandstalige uitgave.
- 9 Gerd Zacher, 'Die riskanten Beziehungen zwischen Sonate und Kirchenlied', in: Heinz-Klaus Metzger en Rainer Riehn, *Musik-Konzepte* 14/15, Felix Mendelssohn Bartholdy, Edition Text + Kritik, München 1980, en Gerd Zacher, tekst bij cd *Felix Mendelssohn Bartholdy / Sechs Sonaten für die Orgel Opus 65 / Johannes Brahms Orgelwerke* (Cybele 2SACD 050.502).
- 10 Cor Ardesch en Frans Schalkwijk komen met een andere verklaring. Zij verwijzen naar de tekst van vers ¹⁰, "Amen , das heisst, es werde wahr, so sprechen wir das Amen Sein". Zie hun in noot 2 genoemde artikel.
- 11 Zie Rothe, p. 14, 15 en p. 27 e.v.
- 12 http://de.wikipedia.org/wiki/Arnold_Ruge.
- 13 Geciteerd naar Rothe, p.15.
- 14 De Jong, p. 317.
- 15 Dr. Hans van Nieuwkoop, *Haarlemse Orgelkunst van 1400 tot heden / Orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote- of St. Bavokerk te Haarlem*. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, Utrecht 1980.
- 16 Todd, p. 396.

Concerten met/rond Mendelssohn

In de week van maandag 29 juni tot en met zaterdag 4 juli speelt Jos van der Kooy elke dag een sonate van Mendelssohn en een triosonate van Bach, aangevuld met andere werken van Bach. Deze vrij toegankelijke concerten vinden plaats in de Westerkerk te **Amsterdam**, telkens om 13.00 uur.

Verdeeld over drie stadsconcerten in de Grote of Sint-Bavokerk in **Haarlem** speelt Jos van der Kooy op de dinsdagen 9 juni, 18 augustus en 29 september eveneens de zes orgelsonates van Mendelssohn. Aanvang 20.15 uur toegang vrij. Daarnaast speelt hij ook werken van Bach en Handel.

Henk Trommel voert de zes orgelsonates op 4 april uit in één wandelconcert in **Aalsmeer**. De aanvang is om 15.00 uur in de Carmelkerk (Stommeerweg 13), het vervolg in de Doopsgezinde kerk (Zijdstraat 55) en de Dorpskerk (bereikbaar via Kanaalstraat). Datzelfde doet hij op 18 april op het Verschuieren-/Steendam-orgel in kerkgebouw De Lichtbron, Pauwenburg 170 in **Lelystad**, aanvang 15.00 uur.

In de Dorpskerk van **Stolwijk** verzorgt Dirk Jan Versluis op 11 april om 19.30 uur een 'Passieconcert rond Mendelssohn' (toegang: vrije gift).

Ook in de orgelserie van de Kathedrale Basiliiek Sint Bavo in Haarlem zal Mendelssohn ruimschoots aan bod komen. De overzichtsfolder is vanaf 31 maart te downloaden vanaf www.rkbavo.nl.

